

دانشگاه فردوسی مشهد

دانشکده علوم اداری و اقتصادی

گروه علوم سیاسی

تحلیل گفتمان انتخابات

دوره دهم ریاست جمهوری

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر مرتضی منشادی

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر احمد محقر

نگارش:

فاطمه شعاعی

پایان نامه‌ی کارشناسی ارشد

زمستان ۱۳۸۹

با سپاس از زحمات بی دریغ پدر و مادر عزیزم؛ بهانه‌های وجود و هستی ام

تقدیم به همسر مهربانم؛ بهانه ماندن و همراه و همراز بی بدیل زندگی ام

چکیده پایان‌نامه

این پایان‌نامه به تحلیل گفتمان انتقادی انتخابات دهم ریاست جمهوری اختصاص یافته است. محورهای اصلی در این پژوهش، رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی و انتخابات به عنوان فرایند مبارزه برای کسب قدرت سیاسی است؛ از بین نظریات مختلف در رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی، نظریه فرکلاف که به تبیین رابطه میان زبان، قدرت و ایدئولوژی می‌پردازد انتخاب شد تا تغییرات گفتمان‌های اصلی کشور از ورای تحلیل زبان‌کاندیداهای انتخابات دهم تبیین شود. مطابق با این رویکرد، این پایان‌نامه نظم گفتمانی حاکم در فضای استعاری جامعه ایران را در دو جناح سیاسی عمده مورد بررسی قرار می‌دهد؛ هر یک از این دو جناح به مثابه یک منظومه معنایی (گفتمان) در نظر گرفته شده‌اند که در درون خود منظومه‌های معنایی کوچکتری با ایدئولوژی‌های متفاوت از یکدیگر دارند (مانند گفتمان هر یک از کاندیداهای انتخابات مذکور).

هدف این پژوهش بازنمایی تغییرات گفتمان‌های سیاسی اصلی کشور در مواجهه با فرایندها و مناسبات نهادی است که از ورای توصیف، تفسیر و تبیین گفتمان رقبای انتخابات دهم ریاست جمهوری حاصل می‌شود. در این راستا با بهره‌گیری از امکانات نظریه فرکلاف به توصیف کردار زبانی، تفسیر کردار گفتمانی و تبیین کردار اجتماعی گفتمان‌های سیاسی رقیب پرداخته شده است. در این پایان‌نامه نحوه مواجهه هر یک از گفتمان‌های رقیب با فرایندها و رویدادهای اجتماعی و خلاقیت و ابتکار آنها در تولید ایدئولوژی متناسب با رویدادها و تغییرات اجتماعی بازنمایی می‌شود؛ همچنین تأثیرات اجتماعی گفتمان‌ها بر فرایندها و مناسبات نهادی و در مقابل، تأثیر این دو عامل یعنی فرایندها و مناسبات نهادی بر گفتمان‌ها نیز بررسی می‌گردد. حاصل این تحلیل‌ها، بازنمایی تزلزل‌مرزهای سنتی گفتمان‌های اصلی در بافت سیاسی ایران - نظم گفتمانی دو جناح اصول‌گرا و اصلاح‌طلب - بود که در جهت ایجاد نظم جدیدی به پیش می‌رود.

فهرست مطالب

۷	فصل اول: کلیات نظری
۸-۱	مقدمه
۸-۲	طرح مسأله
۹-۳	روش تحقیق
۱۰-۴	پیامدهای تحقیق
۱۱-۵	ادبیات موضوعی تحقیق
۱۲-۶	تعریف مفاهیم کلیدی تحقیق
۱۲-۶-۱	گفتمان
۱۳-۶-۲	ایدئولوژی
۱۳-۶-۳	جناحهای سیاسی
۱۳-۷	سؤال تحقیق
۱۴-۸	فرضیه تحقیق
۱۴-۹	روش جمعآوری اطلاعات
۱۴-۱۰	ساماندهی پایاننامه
۱۵	فصل دوم: نظریه گفتمان
۱۷-۱	سیر تحول نظریه گفتمان
۲۱-۲	خاستگاههای فکری رویکرد انتقادی
۲۱-۲-۱	تحولات در حوزه زیانسناسی
۲۲-۲-۲	تحولات در حوزه فلسفه سیاسی-اجتماعی
۲۲-۲-۲-۱	نظریه گفتمان میشل فوکو
۲۳-۲-۲-۲	گفتمان در نظریه لاکلاو و موفی
۲۴-۳	نظریه انتقادی نورمن فرکلاف
۳۴-۳-۱	توصیف
۳۶-۳-۲	تفسیر
۳۷-۳-۲-۱	بافت موقعیتی
۳۷-۳-۲-۲	بافت بینامتنی
۳۸-۳-۳	تبیین
۴۰-۴	چارچوب تئوریک پایاننامه

۴۴	فصل سوم: زمینه گفتارهای سیاسی در انتخابات دهم
۴۵	۳-۱ مقدمه
۴۵	۳-۲ گفتارهای سیاسی زمینه در انتخابات دهم
۵۶	فصل چهارم: تحلیل گفتمان انتخابات دهم ریاست جمهوری
۵۷	۴-۱ مقدمه
۵۸	۴-۲ توصیف گفتمان ها در فرایند انتخابات
۵۸	۴-۲-۱ جایگاه فاعلی
۵۹	۴-۲-۱-۱ جایگاه فاعلی ولی فقیه
۵۹	۴-۲-۱-۱-۱ محمود احمدی نژاد
۶۲	۴-۲-۱-۱-۲ محسن رضایی
۶۳	۴-۲-۱-۱-۳ مهدی کروبی
۶۶	۴-۲-۱-۱-۴ میرحسین موسوی
۶۹	۴-۲-۱-۲ جایگاه فاعلی رئیس جمهور
۷۰	۴-۲-۱-۲-۱ محمود احمدی نژاد
۷۷	۴-۲-۱-۲-۲ محسن رضایی
۸۱	۴-۲-۱-۲-۳ مهدی کروبی
۸۵	۴-۲-۱-۲-۴ میرحسین موسوی
۹۳	۴-۲-۱-۳ جایگاه فاعلی مردم
۹۳	۴-۲-۱-۳-۱ محمود احمدی نژاد
۹۷	۴-۲-۱-۳-۲ محسن رضایی
۹۹	۴-۲-۱-۳-۳ مهدی کروبی
۱۰۲	۴-۲-۱-۳-۴ میرحسین موسوی
۱۰۶	۴-۲-۲ روابط: کاندیدها و مردم
۱۰۷	۴-۲-۲-۱ محمود احمدی نژاد
۱۰۹	۴-۲-۲-۲ محسن رضایی
۱۱۰	۴-۲-۲-۳ مهدی کروبی
۱۱۱	۴-۲-۲-۴ میرحسین موسوی
۱۱۴	۴-۳ تفسیر گفتمانها در فرایند انتخابات
۱۲۹	۴-۴ تبیین گفتمانها در فرایند انتخابات
۱۳۸	نتیجه گیری:
۱۳۹	نتیجه گیری
۱۴۵	منابع
۱۵۴	منابع انگلیسی
۱۵۶	ABSTRACT

فهرست نمودارها

- نمودار شماره ۱: جایگاه فاعلی ولی فقیه (کاربرد واژه امام و رهبری در نطقها و مناظرات) ۶۹
- نمودار شماره ۲: جایگاه فاعلی رئیس جمهور (کاربرد واژه قانون در نطقها و مناظرات) ۹۳
- نمودار شماره ۳: جایگاه فاعلی مردم (کاربرد واژه مردم و ملت در نطقها و مناظرات) ۱۰۶
- نمودار شماره ۴: روابط با مردم (کاربرد واژه نخبه در نطقها و مناظرات) ۱۱۴
- نمودار شماره ۵: گفتارهای موجود در فضای استعارای ایران درباره ولایت فقیه ۱۲۵

کلیات نظری

۱-۱ مقدمه

قدرت به عنوان مهم ترین مفهوم سامان بخش سیاست و دانش سیاسی (بشیریه، ۱۳۸۰: ۳۰) در مرکز توجه پژوهش - گران علوم سیاسی قرار دارد. حفظ منابع قدرت توزیع آنها و مبارزه بر سر تصرف آنها از مهم ترین مباحث دانش سیاسی است، طوری که فرایندها و اموری که در آنها عنصری از قدرت و یا کوششی برای دستیابی بدان موجود نباشد سیاسی به شمار نمی روند (همان). در تقسیم بندی مباحث سیاسی، آن بخش از سیاست و حکومت که به منازعه برای کسب منابع قدرت مربوط می شود در شاخه جامعه شناسی سیاسی مطرح می گردد. در منازعه برای کسب منابع قدرت، گزینش سیاسی فرایندی است که به وسیله آن افراد مقامات رسمی را در نظام سیاسی به دست می آورند (راش، ۱۳۷۷: ۱۴۴) و معمول ترین فرایند مرتبط با گزینش سیاسی، فرایند انتخابات است. (همان، ۱۵۰). با توجه به این موارد چارچوب پایان نامه حاضر که به بررسی انتخابات دهم ریاست جمهوری می پردازد در حوزه جامعه شناسی سیاسی قرار داشته و تمرکز آن در میان مباحث مختلف جامعه شناسی سیاسی بر مسئله انتخابات است.

۱-۲ طرح مسأله

انتخابات به عنوان جریان رسمی انتخاب اشخاص برای احراز مقام یا منصب و مسؤلیتی سیاسی در جامعه از طریق آرای عمومی (آقابخشی، ۱۳۷۱: ۱۸۴) اهمیت زیادی دارد، زیرا در بروز و ظهور فرایند مبارزه در کسب قدرت و آشکار شدن تلاش نخبگان در حفظ یا تصرف منابع قدرت نقش مهمی دارد. از این رو یکی از اساسی ترین مباحث و حوزه های جامعه شناسی سیاسی تحلیل انتخابات است زیرا در جنبش انتخاباتی سه عنصر اصلی جامعه یعنی بازیگران سیاسی، رأی دهندگان و رسانه های گروهی در هم تأثیر مستقیم می گذارند. به این ترتیب بستر گسترده ای برای تحلیل در اختیار محققان قرار می گیرد که بررسی آن می تواند فرایندها و سازو کارهای تولید و بازتولید قدرت و ایدئولوژی را نشان دهد.

در این پایان نامه تلاش می شود تقابل رقبای سیاسی در انتخابات دهم ریاست جمهوری تحلیل شود. انتخاب این دوره ناشی از اهمیت آن در عرصه سیاسی کشور بوده است؛ این دوره، زمان اوج گیری فعالیت کنش گران سیاسی و صف آرای آنها در مقابل هم برای کسب جایگاه هژمون می باشد.

با توجه به این که انگیزه ها و اهداف بازیگران سیاسی یکی نیست، و زبان در فرایند ارتباط میان مشارکان امر انتخابات تأثیر غیر قابل انکاری دارد و از مهم ترین ابزارها در مبارزات سیاسی به شمار می رود، از طریق تحلیل زبان می توان به ایده های

افراد و نیز چگونگی شکل‌گیری آنها پی برد. باید توجه داشت که همه مطالب گفتاری و نوشتاری ارائه شده در مبارزات انتخاباتی یک هدف را دنبال می‌کنند و آن هم جلب آرای مردم است. با در نظر داشتن این هدف مشترک میان کاندیداهای انتخاباتی می‌توان چگونگی تلاش آنها در سخنرانی‌ها و تبلیغات برای حفظ یا کسب قدرت را تشریح کرد. هنگامی که یک متن سیاسی از دیدگاه زبانی تحلیل می‌شود باید به دو نکته مهم توجه داشت: اول چگونگی انعکاس و بازتابی ایده‌ی ایدئولوژیک و موضع سیاسی افراد در زبان و دوم تأثیر ایده‌ی ایدئولوژیک خوانندگان متن بر تفسیر یا برداشت آنها از متن. از این رو اتخاذ روشی که در بردارنده تحلیل زبان به عنوان مقوله‌ی اجتماعی (و نه زبان‌شناسانه محض) باشد امری لازم و ضروری می‌نماید، روشی که بتواند به بهترین نحو نشان‌دهنده پیوند زبان با سیاست باشد.

۳-۱ روش تحقیق

ارتباط زبان با سیاست، و در این پایان‌نامه انتخابات به عنوان یکی از مهم‌ترین عرصه‌های سیاسی که زبان و سیاست را به هم پیوند می‌دهد، ارتباطی تنگاتنگ است. به کمک تحلیل گفتمان انتقادی که تحلیل زبان بازیگران سیاسی و بافت اجتماعی آن را توأمان مد نظر دارد می‌توان به سؤالات زیادی درباره نحوه عمل و رفتار کنش‌گران سیاسی پاسخ داد. چون رابطه بین گفتار و عمل و اجزای آن دو، اغلب سرراست نیست و غیرمستقیم است، برداشت مخاطبان از اعمال کاندیدها و برداشت کاندیدها از عمل رأی‌دهندگان یعنی ماهیت عمل هر یک برای دیگری، به کمک تفاسیری ممکن می‌گردد که با توجه به راه‌کارهای گوناگون از گفته (utterance) در بافت یا بستر زبان اجتماعی-سیاسی صورت می‌گیرد (یارمحمدی، ۱۳۸۳: ۱۷۸). از این رو فهم و تبیین بافت و بستر اجتماعی در تحلیل‌های زبان‌شناختی اهمیت بسزایی می‌یابد. دلیل تأکید به بافت اجتماعی برای تحلیل رفتار کنش‌گران این است که تنها با توجه به بافت اجتماعی، تحلیل زبان میسر می‌شود. چون صورتبندی قواعدی برای کاربرد زبان بر اساس چارچوب‌هایی از روابط متقابل، صفات یا ویژگی‌های خاص نمی‌تواند آنچه را که گویندگان عملاً در جریان تعامل انجام می‌دهند بازتاب دهد، برای مثال قواعد صوری کاربرد زبان نمی‌تواند استفاده راهبردی از زبان کنایه یا شوخی و تحقیر را تبیین کند از این رو لازم است که زبان را در بافت اجتماعی‌اش تحلیل کرد. این دریافت، پژوهش‌گران زبان، سیاست، جامعه‌شناسی و... را به سوی رهیافت تحلیل گفتمان سوق داد. از نقطه نظر فنی، بافت تعامل، مفهوم گسترده‌ای است که هم افراد درگیر تعامل و هم دو عامل دیگر که همایز موقعیت (setting) و زمینه (scene) می‌نامد را دربر می‌گیرد. از نظر همایز «موقعیت» به زمان و مکان کنش کلام و به طور کلی به شرایط موقعیت‌های فیزیکی تعامل مربوط می‌شود و «زمینه» بیشتر مفهومی فرهنگی است و نیز اشاره به جنبه‌های ذهنی - شناختی دارد که به افراد درگیر تعامل کمک می‌کند و بافت‌های معنی‌دار را از بافت‌های غیرمعنی‌دار متمایز می‌کند (بی‌من،

(۱۳۸۱: ۱۰۰). نحوه تفکر افراد و اهداف متفاوت در هر متن، بافتار آن را از سایر متون متمایز می‌کند و به همین دلیل فهم یک متن، حاصل تعامل شناخت بافت زمینه‌ای، محتوا و قالب متن مورد نظر خواهد بود. پس فهم ساخت خرد متون در ارتباط تنگاتنگ با فهم بافتار و بستر اجتماعی آن می‌باشد و برعکس. با این اشارات مختصر اکنون می‌توان گفت که زبان فقط نمادها و کلمات و آواها نیست بلکه آنچه همه این‌ها را با معنا می‌کند و به هم مرتبط می‌سازد گفتمان است. در عرصه زبان مفاهیم با مصادیق خود ارتباط ذاتی و دائمی ایجاد نمی‌کنند. این مسئله در مورد سیاست هم صادق است و ارتباط دال‌ها یا مفاهیم سیاسی با مدلول‌ها یا مصادیق‌شان نسبی است نه ذاتی و دائمی.

با این نگرش به زبان و در پی تحولاتی که در حوزه‌های مختلف زبان‌شناسی، روان‌شناسی و... رخ داد و در فصل بعد به آنها خواهیم پرداخت، نظریاتی تحت عنوان گفتمان در عرصه علم مطرح شدند که نگاهی زبانی و گفتمانی به زندگی بشر و تحلیل آن داشتند. در تحلیل گفتمان انتقادی که در شمار تحلیل‌های کیفی قرار می‌گیرد تأکید می‌شود که اساساً هیچ دانشی فارغ از بار ارزشی نیست و عینیت مورد نظر را ندارد. هرگونه فرضیه‌سازی، توصیف و توصیه علمی و حتی سازوکار خود تحلیل گفتمان نیز خواهان‌خواه در بستر و بافت خاص اجتماعی و سیاسی متبلور می‌شود. به طور خاص توجه تحلیل انتقادی به سازوکارهایی معطوف است که ساختارهای گفتمان‌مدار روابط بین قدرت و سلطه را در جامعه تحقق می‌بخشند، تأکید می‌کنند، مشروعیت می‌دهند و یا به چالش می‌کشند (یارمحمدی، ۱۳۸۳: ۵). از میان نظریه‌پردازان انتقادی، چارچوب نظری و روشی این پایان‌نامه بر اساس رویکرد نورمن فرکلاف چهره شاخص و برجسته رویکرد انتقادی است. وی نظریه‌ای جامع‌تر نسبت به سایر نگرش‌ها در این رویکرد ارائه کرده‌است که تاکنون به طور گسترده برای تحلیل مطبوعات و رسانه‌های جمعی مورد استفاده قرار گرفته‌است (سلطانی، ۱۳۸۴: ۱۰۳).

۱-۴ پیامدهای تحقیق

بررسی و تحلیل انتخابات با رویکرد گفتمانی می‌تواند نگرش گفتمان‌های رقیب به واقعیات اجتماعی در حوزه سیاسی را نشان دهد؛ به علاوه گفتمان‌های سیاسی که نقش تعیین‌کننده‌ای را در دوره‌های مختلف زمانی در کشور ایفاء می‌کنند مشخص سازد. همچنین با تکیه به امکاناتی که این روش در اختیار ما قرار می‌دهد می‌توانیم نحوه عملکرد نامزدها در فرایند رقابت را که به کمک بازی‌های زبانی و با استفاده هوشمندانه از گفتمان‌های سیاسی صورت می‌گیرد نشان دهیم و تأثیر فضای گفتمانی کشور در روند انتخابات برای هر یک از کاندیداها را نمایان کنیم؛ فضایی که گاهی با برنامه‌ریزی بازیگران، در

خدمت اهداف یک گفتمان قرار می‌گیرد، گاهی خارج از کنترل یا پیش‌بینی‌های بازیگران سیاسی نتیجه نهایی را تعیین می‌کند و گاهی توسط یک کاندیدا علیه گفتمان رقیبش به کار می‌رود.

این تحقیق فرایندهای دوجانبه‌ای را که از یک سو منجر به تشکیل گفتمان‌های جدید شده یا تغییر آنها را سبب می‌شوند منعکس می‌سازد و از سوی دیگر تأثیر این گفتمان‌ها بر شکل‌گیری یا تغییر جهت فرایندهای اجتماعی را نشان می‌دهد.

۱-۵ ادبیات موضوعی تحقیق

بررسی انتخابات ریاست جمهوری در میان پژوهش‌گران علوم سیاسی امری مسبوق به سابقه است اما از حیث پیشینه پژوهش با رویکرد گفتمانی در حوزه انتخابات، در ایران سابقه چندانی ندارد.

یکی از بهترین نمونه‌های معدود پژوهش‌های انجام شده، کتاب «**جادوی گفتار: ذهنیت فرهنگی و نظام معانی در انتخابات دوم خرداد**» است که توسط محمدجواد غلامرضا کاشی به تحریر در آمده و با هدف فهم معنای انتخابات دوم خرداد ۷۶ (انتخابات دوره هفتم ریاست جمهوری)، با روش فرکلاف به تبیین آن پرداخته است. تفاوت رویکرد او با آنچه در این پایان‌نامه انجام شده رویکرد فرهنگی کاشی به مسئله انتخابات است که با ارائه چارچوبی از پیشینه و ذخایر فرهنگی در ذهنیت تاریخی ایرانیان تلاش می‌کند به کمک روش فرکلاف تأثیر مؤلفه‌های تاریخی در فرهنگ ایران را در انتخاب مردم در دوم خرداد ۷۶ نشان دهد و تبیین نماید. جادوی گفتار از جهت کاربرد روش فرکلاف بیشترین قرابت را با این پایان‌نامه دارد اما چارچوب فرهنگی به کار گرفته شده در آن و نیز بازه زمانی انتخابات دوم خرداد ۱۳۷۶ نقاط تمایز آن اثر با این پایان‌نامه به شمار می‌روند.

اثر دیگر «**راه دراز گذار، تحول گفتمان توسعه سیاسی در ایران، ۱۳۷۷ - ۱۳۸۵**» اثر محمدمهدی فرقانی (۱۳۸۳) اختصاصاً به تحلیل گفتمانی مقوله توسعه سیاسی از پیروزی انقلاب مشروطه تا یک سال پس از دوم خرداد ۱۳۷۶ در ایران پرداخته. نویسنده این کتاب، نظریات تحلیل گفتمان نورمن فرکلاف و تون ون‌دایک را در راستای موضوع خود به کار بسته است.

اثر دیگری که با رویکرد گفتمانی فضای سیاسی ایران را تحلیل کرده کتاب علی‌اصغر سلطانی است (۱۳۸۴) با عنوان «**قدرت، گفتمان و زبان سازوکارهای جریان قدرت در جمهوری اسلامی ایران**»، سلطانی در این کتاب با روش فرکلاف به تبیین جریان قدرت در ایران پرداخته است. سازماندهی کتاب او بر مبنای نظریه لاکلاو و موفی طراحی شده است، برای تبیین جایگاه گفتمان‌های سیاسی کشور و چگونگی شکل‌گیری و رودرویی آنها بایکدیگر، تا بتواند نحوه صف‌آرایی

آنها را در برابر هم در فرایند دو انتخابات نشان دهد. سپس برای عینی کردن این فرایند متونی را بر می‌گزیند و چگونگی تعامل و تقابل گفتمان‌ها را نشان می‌دهد. به این ترتیب مبانی نظری مورد استفاده در این کتاب برگرفته از آرای لاکلاو و موفی و متأثر از معرفت‌شناسی پساساخت‌گرایی است و رویکرد فرکلاف نه از حیث نظری بلکه تنها از حیث روش پژوهش مورد استفاده نویسنده قرار گرفته‌است. اما در پایان‌نامه حاضر، صرفاً به کاربرد رویکرد فرکلاف هم در بخش نظری و هم در حوزه روش تحقیق اکتفا کرده‌ایم و تنها نظریه و روش فرکلاف را برای تبیین به کار می‌گیریم و از استفاده ترکیبی از دو دیدگاه فرکلاف و لاکلاو و موفی که از حیث معرفت‌شناختی در دو حوزه ساخت‌گرا و پساساخت‌گرا قرار می‌گیرند، به شکل هم‌زمان و گزینشی پرهیز کرده‌ایم.

در حوزه نظریه و روش تحلیل گفتمان، کتاب «گفتمان و تحلیل گفتمانی» (۱۳۷۹) مجموعه مقاله‌هایی از محمدرضا تاجیک، شعبانعلی بهرامپور و... «مقدمه‌ای بر نظریه گفتمان» دایان مک‌دانل (۱۳۸۰) و کتاب «گفتمان، پادگفتمان و سیاست» اثر محمدرضا تاجیک (۱۳۸۳) هم می‌توانند در تشریح و تبیین نظریه گفتمان و رویکرد فرکلاف مؤثر واقع شوند. علاوه بر منابع ذکر شده که مستقیماً با موضوع این پایان‌نامه مرتبط می‌باشند باید از منابعی نام برد که مربوط به چارچوب نظری این پایان‌نامه هستند به عنوان مثال کتاب‌ها و مقالات لطف‌الله یارمحمدی و فردوس آقاگل‌زاده که با توجه به تخصص آنها در حوزه زبان‌شناسی منابع معتبری برای شناخت روش تحلیل گفتمان خصوصاً رویکرد نورمن فرکلاف می‌باشند؛ مانند دو کتاب «ارتباطات از منظر گفتمان‌شناسی انتقادی» (۱۳۸۵) و کتاب «گفتمان‌شناسی رایج و انتقادی» (۱۳۸۳) لطف‌الله یارمحمدی که کتاب اخیر درباره گفتمان انتقادی و غیرانتقادی است و ضمن بیان تفاوت این دو رویکرد به ذکر نمونه‌هایی در تحلیل متون می‌پردازد؛ همچنین کتاب «تحلیل گفتمان انتقادی» آقاگل‌زاده (۱۳۸۵) نیز می‌تواند در زمینه درک بهتر رویکردهای انتقادی تحلیل گفتمان مؤثر باشد.

لازم به ذکر است که برخی از منابع موجود در زمینه شناخت جناح‌ها، احزاب و دسته بندی‌های سیاسی، تنها در راستای درک فضای کلی جناح‌های سیاسی کشور که مورد مطالعه و بررسی این پایان‌نامه هستند مورد استفاده قرار گرفته‌اند مانند «درآمدی بر خطوط قرمز در رقابت‌های سیاسی» از اصغر افتخاری (۱۳۸۱)، کتاب عباس شادلو (۱۳۸۶) با عنوان «جستاری تاریخی پیرامون تکثرگرایی دو جریان اسلامی و پیدایش جناح راست و چپ مذهبی ۸۰-۱۳۶»، «جناح‌های سیاسی در ایران امروز» اثر حجت مرتجی (۱۳۷۸) و...

۱-۶ تعریف مفاهیم کلیدی تحقیق

۱-۶-۱ گفتمان

اصطلاح گفتمان در نظر فرکلاف تأکید بر این است که کاربرد زبان در لابه‌لای روابط و فرایندهای اجتماعی محصور شده، روابط و فرایندهایی که به نحوی نظام‌مند گوناگونی‌های زبانی را رقم می‌زنند از جمله صورت‌های زبانی که در متن ظاهر می‌شوند.

۱-۶-۲ ایدئولوژی

قدرت و ایدئولوژی به عنوان دو مفهوم مهم در زبان پنهان‌اند که به کمک روش‌هایی مانند روش فرکلاف سعی می‌شود چهره آنها آشکار گردد به خصوص در روند انتخابات بیش از همیشه سعی می‌شود چهره قدرت غیر ایدئولوژیک و منعطف نمایش داده شود. از این رو در انتخابات می‌توان با مدنظر قراردادن چارچوب نظری فرکلاف تأثیر چهره پنهان و آشکار قدرت بر فرایندهای سیاسی را مکشوف نمود.

۱-۶-۳ جناح‌های سیاسی

در این پایان‌نامه جناح‌های سیاسی به گروه‌هایی در حاکمیت اطلاق می‌شوند که در پی اختلاف نظر درباره مسائل اساسی سیاسی، اقتصادی و فرهنگی در طول زمان شکل گرفته‌اند. به عبارتی دیدگاه‌های نزدیک به هم در موارد مختلف، حول یک محور گرد آمده و جناح‌های سیاسی را تشکیل داده‌اند. جناح‌های سیاسی فاقد ویژگی‌های یک حزب سیاسی هستند زیرا احزاب اساس نامه و مرام‌نامه دارند در حالی که جناح‌های سیاسی اساس نامه و مرام‌نامه ندارند و هر یک شامل چند حزب یا گروه و سازمان می‌باشند که هر یک از آنها ممکن است دارای اساس نامه مستقلی باشند و با وجود اختلافات جزئی در کلیات مشترک بوده با هم یک جناح را تشکیل دهند.

در این پایان‌نامه، جناح‌های سیاسی دربرگیرنده دو جناح اصول‌گرا و اصلاح‌طلب می‌باشند که در جریان انتخابات دهم ریاست جمهوری حضور داشتند.

۱-۷ سؤال تحقیق

هر یک از دو جناح سیاسی در ایران، در این پایان‌نامه به مثابه یک منظومه معنایی (گفتمان) در نظر گرفته شده‌اند که در درون خود منظومه‌های معنایی کوچکتری، که به آنها خرده‌گفتمان می‌گوییم، را دارند. هر یک از این دو گفتمان و خرده-گفتمان‌های‌شان بایکدیگر در تقابل و تعامل گفتمانی‌اند.

در این پایان‌نامه بررسی می‌کنیم چرا منظومه‌های معنایی یا گفتمان هر یک از رقبای انتخاباتی در مواجهه با

فرایندهای اجتماعی در روند انتخابات دستخوش تغییرات می‌شوند؟

۱-۸ فرضیه تحقیق

در روند انتخابات، هر جناح سیاسی به منظور کسب جایگاه هژمون در فضای سیاسی کشور، در مواجهه با فرایندها و ساختارها و بر اساس تصویری که از فضای غالب در میان رأی‌دهندگان دارد در منظومه معنایی خود تغییراتی می‌دهد که منجر به شکل‌گیری نظم جدیدی در سپهر سیاسی کشور می‌گردد؛

۱-۹ روش جمع‌آوری اطلاعات

جمع‌آوری اطلاعات با در نظر گرفتن ماهیت پژوهش مبتنی است بر مطالعه منابع چاپی مانند کتب، نشریات، اسناد (اعلامیه‌ها و بیانیه‌ها و...) و پایان‌نامه‌ها و مقالات مرتبط با موضوع و نیز منابع شفاهی مانند سخنرانی‌ها و مصاحبه‌ها و منابع اینترنتی مانند سایت‌های سیاسی خبری و خبرگزاری‌ها. با توجه به روش تحلیل گفتمان که بر روی کاربرد زبان تأکید دارد، متون منتخب برای تحلیل زبان کاندیداها به طور مستقیم از روی برنامه ضبط شده کاندیداها پیاده شده‌است و ارجاع به سایت‌های اینترنتی جهت استفاده مخاطب از متون مذکور بوده‌است.

۱-۱۰ سامان‌دهی پایان‌نامه

فصول پایان‌نامه با توجه به رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف و با در نظر داشتن فرضیه اصلی این پایان‌نامه سازماندهی شده‌است:

فصل اول به مقدمه، طرح مسأله، فرضیه و سؤال و... اختصاص یافته است. فصل دوم که چهارچوب نظری پایان‌نامه را دربردارد به تشریح رهیافت تحلیل گفتمان، نظریه تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف و تشریح موضوع پایان‌نامه بر مبنای این رویکرد می‌پردازد. فصل سوم با تمرکز بر تحلیل گفتارهای سیاسی موجود در زمینه یا بافت سیاسی کشور به تشریح زمینه سیاسی انتخابات دهم می‌پردازد. فصل چهارم تحلیل انتخابات دهم ریاست جمهوری را دربردارد که با توجه به گفتارهای سیاسی مذکور در فصل قبل و در قالب توصیف و تفسیر و تبیین متون گزینش شده انجام شده‌است و فصل آخر به نتیجه‌گیری و جمع‌بندی پایان‌نامه اختصاص یافته‌است.

توجه به این نکته نیز ضروری است که با در نظر داشتن محدودیت‌های این پایان‌نامه و برای جلوگیری از اطناب، متونی که قابلیت بازنمایی بیشتر و واضح‌تری از رابطه پنهان قدرت، ایدئولوژی و زبان در تقابل میان گفتمان‌ها داشتند برگزیده شده‌اند که شامل نطق تلویزیونی ۳۰ دقیقه‌ای کاندیداها و مناظرات آنها می‌باشد. مجموعه این متون بر اساس پیاده‌کردن متن از روی برنامه‌های ضبط شده کاندیداها و نیز استفاده از آرشیو برخی از سایت‌های اینترنتی فراهم شده‌اند. در چهارچوب الگوی این پایان‌نامه انتخاب متون امری نسبی و بر عهده نگارنده است. محقق در درون متون انتخاب شده به دنبال مفاهیمی

بوده‌است که شاخص‌های گفتمان هر یک از رقبا را در خود داشته باشند و همچنین تأثیر فرایندهای اجتماعی مختلف - که در بافت موقعیتی و بینامتنی متون یافت می‌شوند - را در تغییر سازماندهی مفاهیم در گفتمان رقبا بازنمایی کنند.

فصل دوم

نظريه گفتمان

۲-۱ سیر تحول نظریه گفتمان

تحلیل کلام انتقادی گرایشی در جامعه‌شناسی مدرن است (آقاگل زاده، ۱۳۸۵: ۶۴) که به لزوم تغییر نظریه اجتماعی در راستای تحولات اجتماعی گسترده در سال‌های پس از جنگ دوم جهانی معتقد بود (سیدمن، ۱۳۸۶: ۲۱۲). در این رویکرد، تحلیل زبان کنش‌گران محور توجه تحلیل‌گران اجتماعی قرار گرفت. مطابق با این دیدگاه زبان وسیله‌ای است برای بیان نظم فکری انسان‌ها که مستقل از زبان آنها شکل می‌گیرد و به کمک آن بیان می‌شود و ظهور و بروز می‌یابد. وقتی از نقش و جایگاه زبان در سیاست یاد می‌کنیم باید به این نکته مهم توجه داشته‌باشیم که در حوزه سیاست قدرت نقش محوری را دارد و کسب، کنترل و حفظ قدرت هدف اساسی همه کسانی است که وارد عرصه سیاست و حکومت می‌شوند. از آنجا که استفاده از زبان برای برقراری و حفظ ارتباط میان انسان‌ها امری است اجتناب‌ناپذیر، سیاستمداران نیز ناچار به استفاده از آن می‌باشند، در واقع متن و گفتگو بخش‌های اصلی و مرکزی فرایندهای سیاسی به شمار می‌روند (ون دایک، ۱۳۸۲: ۶۲). به این ترتیب توجه محققان حوزه سیاست به تحلیل زبان فعالان سیاسی، در راستای کشف قدرت عموماً پنهان شده در ورای واژگان بیان شده آنها است؛ همچنین کشف و بازنمایی اهداف و واژگان بیان‌شده سیاسیون نیز با تحلیل زبان آنها میسر می‌گردد.

در همین ابتدا باید به این نکته بسیار مهم توجه داشته باشیم که هر چند با یک واژه «گفتمان» مواجهیم اما با یک معنا مواجه نیستیم (Fairclough, ۱۹۹۵: ۲) بلکه در مورد مفهومی میان‌رشته‌ای با گستره‌ای از معانی در گستره‌ای از گرایش‌های علمی سخن می‌گوییم (Fairclough, ۱۹۹۵: ۱). توجه به زبان برای فهم و کشف معانی جملات، اشکال اولیه روشی به نام گفتمان را در حوزه زبان‌شناسی شکل داد. هر چند واژه گفتمان را می‌توان در درازای تاریخ بررسی و معنا نمود. آن‌چنان که برخی این لغت را متعلق به قرن ۱۴ میلادی می‌دانند (مک دائل، ۱۳۸۰: ۱۰)؛ اما یک نگاه مجمل و کوتاه به حوزه گفتمان کافی است تا گستردگی و تعدد معانی و مفاهیم این واژه را آشکار سازد. بعضی گفتمان را مرادف با ایدئولوژی دانسته‌اند؛ مثلاً وقتی از گفتمان ملرنیته یا تجدد صحبت می‌کنند ایدئولوژی آن را مدنظر داشته و پیوند آن را با قدرت و سلطه حاکم در نظر می‌گیرند، همچنین از گفتمان در معانی دیگری چون عقیده عمومی، کردار اجتماعی، ساخت، فکر غالب و... نیز استفاده شده‌است. گاه گفتمان را به مثابه روش به کار می‌گیرند؛ در این معنا ما با یک شیوه نوین تحلیل در حوزه علوم اجتماعی و سیاسی مواجهیم که درصدد بازگو کردن و نشان دادن معانی نهفته و پنهان متن و زمینه متن است (تاجیک، ۱۳۷۹: ۵). از این‌رو در بلو ورود به حوزه مطالعاتی گفتمان نوعی سردرگمی از ابعاد و اندازه‌های این اصطلاح به وجود می‌آید. این ابهام ناشی از گسترش معنای گفتمان در دو جهت است؛ یکی در زمینه مجموعه‌ای از رشته‌های علمی که محمل ظهور آن هم

به حساب می‌آیند مانند زبان‌شناسی، انسان‌شناسی، جامعه‌شناسی، روان‌شناسی گفتمانی، مردم‌شناسی کلامی و فلسفه و... که الگوهای فهم و روش‌های تحلیل گفتمان ابتدا در آن‌ها بسط یافتند و دیگری کاربست این روش برای حل مشکلات رشته‌های دیگر نظیر ارتباطات، روان‌شناسی اجتماعی و هوش مصنوعی (سلطانی، ۱۳۸۴: ۲۸؛ ون‌دایک، ۱۳۸۲: ۶۰، ۶۱).

به این ترتیب برای درک ابعاد گسترده تحلیل گفتمان باید دو موضوع را از هم جدا کنیم؛ یکی این که سابقه **واژه گفتمان** همان‌طور که ذکر شد - به گذشته‌های دور بازمی‌گردد و معانی متفاوتی را شامل می‌شود، دیگر این که سیر تحول **تحلیل گفتمان** به عنوان یک نظریه و روش چیست؟

در پاسخ به این سوال یک اشتراک نسبی میان متفکران این حوزه وجود دارد که سابقه کاربرد اصطلاح تحلیل گفتمان را به زلیک هریس می‌رساند، وی گفتمان و تحلیل گفتمان را در قالب اصطلاحی تخصصی برای اولین بار در زبان‌شناسی (۱۹۵۲م) به کار گرفت. هریس به عنوان واضع این واژه، در سطح تخصصی، آن را در معنای وسیعی به کار گرفته بود طوری که هم شامل اطلاعات زبانی بود که در روش‌های معمول زبان‌شناسی توصیفی و کاربرد آن‌ها در سطح فراجمله می‌گنجید و هم شامل اطلاعات غیرزبانی مثل فرهنگ، محیط و غیره بود که در خارج از حیطه زبان‌شناسی جای داشت (حاتمی و جبارزاده، ۱۳۸۵: ۶؛ تاجیک، ۱۳۷۹: ۲۳).

هم‌زمان که **تحلیل گفتمان** در حوزه زبان‌شناسی مراحل تکامل خود را می‌پیمود، در حوزه دیگری ریشه‌های فلسفی و نظری‌اش قوت و قوام می‌یافت و راه‌تکوین رویکردی تازه در گرایش‌های تحلیل گفتمان به نام **تحلیل گفتمان انتقادی** هموار می‌شد. در این حوزه که فلسفه‌زبان، پدیدارشناسی، هرمنوتیک و فلسفه‌سیاسی اجتماعی را در بر می‌گیرد نام میشل فوکو در مرکز توجه قرار دارد و همان‌گونه که فاضلی (۱۳۸۳: ۸۳) می‌گوید سایر اندیشمندان گفتمانی و بیشتر نظریه‌پردازان پس‌اساخت‌گرای بعد از او خصوصاً در حوزه نظریه‌پردازی علوم اجتماعی، گفتمان و علوم تفسیری به نوعی متأثر از وی می‌باشند.

مک میلان (Macmillan) در مقاله‌ای با عنوان **"الفبای تحلیل گفتمان"**، در مورد تنوع کاربرد این رویکرد که در قالب نظریات و روش‌های مختلفی نمود یافته می‌گوید که تحلیل گفتمان، اصطلاحی است برای مطالعه قسمت اعظم زبان و به طور کلی رویکردهای متنوع و دیدگاه‌های مختلف با روش‌های گوناگونی را شامل می‌شود. او تحلیل گفتمان را یک مجموعه از روش‌ها و نظریه‌هایی می‌داند که به بررسی زبان و کاربرد زبان در زمینه‌های اجتماعی می‌پردازند (Macmillan, ۲۰۰۶: ۱). با این نگرش به مسیر تحول تحلیل گفتمان می‌توان تحولات آن را در دو شاخه متمایز که بعدها هر چه بیشتر درهم آمیخته و بهم پیوسته شدند مطرح نمود؛

۱- تحولات روشی در حوزه زبان‌شناسی؛ در این بخش تحولات گفتمان دو گرایش عمده را شکل می‌دهند: ۱- گرایش‌ات توصیفی یا سستی تحلیل گفتمان و ۲- گرایش تحلیل گفتمان انتقادی.

۲- تحولات نظری در حوزه نقد ادبی و فلسفه‌سیاسی-اجتماعی که ارتباط تنگاتنگی با گرایش تحلیل گفتمان انتقادی در زبان‌شناسی برقرار می‌کند و در ایجاد این رویکرد هم سهم عمده‌ای را دارا می‌باشد.

رویکرد توصیفی در حوزه زبان‌شناسی را می‌توان طبق دسته‌بندی شیفرین در دو پارادایم بررسی نمود. دیدگاه اول را که به صورت و شکل متن توجه می‌کند صورت‌گرا یا ساخت‌گرا می‌نامند. زلیک هریس اولین بار اصطلاح گفتمان را در این دیدگاه به کار برد. دیدگاه دوم را که به کارکرد متن توجه می‌کند و زبان را پدیده‌ای اجتماعی می‌داند که به خاطر نیاز ارتباطی انسان به وجود آمده است (آفاگل زاده، ۱۳۸۵: ۷۵) کارکردگرا یا نقش‌گرا نامیده‌اند. در رویکرد اول گفتمان واحد مشخصی از زبان تعریف می‌شود که فراتر از جمله است و تحلیل گفتمان تحلیل و بررسی این واحدها به شمار می‌آید. رویکرد دوم تحلیل گفتمان را مطالعه جنبه‌های مختلف چگونگی استفاده از زبان می‌داند. زبان به هنگام کاربرد- که بر روی کارکردهای واحدهای زبانی متمرکز است و در صدد فهم معانی اجتماعی، فرهنگی و موقعیتی اعمال و کردارهای مردم و مقاصد معینی است که آن‌ها در به‌کارگیری زبان دارند (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۹). در این گرایش نقش‌گرا یا کارکردگرا بود که مقوله‌ای با عنوان بافت مورد توجه تحلیل‌گران قرار گرفت. به این ترتیب به دلیل توجه دیدگاه نقش‌گرا به فهم معانی اجتماعی و فرهنگی و موقعیتی کردارهای افراد و متون مورد مطالعه، تحلیل بافت و وجود رابطه دو جانبه میان زبان و بافت مورد توجه زبان‌شناسان واقع شد. اما همان‌گونه که سلطانی (۱۳۸۴: ۳۰) اشاره می‌کند باید توجه داشت که منظور از بافت در این نوع تحلیل نقش-گرا- "شرایط و محیطی است که زبان مورد مطالعه در آن محیط به کار گرفته شده است مانند محیط کلاس درس، محل کار و...". به اختصار می‌توان چنین گفت که عام و بزرگتر دانستن زبان نسبت به گفتمان وجه اشتراک اساسی این دو دیدگاه سستی به گفتمان است. اما در زبان‌شناسی ساخت‌گرا زبان را پدیده‌ای ذهنی می‌داند و ذهن انسان را نیز پدیده‌ای که می‌توان آن را بر اساس طبقات نمادین انتزاعی و آزاد از بافت، که به‌طور مرتب تعریف می‌شوند، توصیف کرد. تحلیل گفتمان را هم تحلیل واحد مشخصی از زبان می‌دانند که بزرگتر از جمله است و در آن بیشتر به مطالعه سازمان، زنجیره و هم‌نشینی و رابطه صورت‌های واحدها بایکدیگر پرداخته می‌شود (تاجیک، ۱۳۷۹: ۲۴). ولی در زبان‌شناسی نقش‌گرا با در نظر گرفتن زبان به هنگام کاربرد به بافت کاربرد زبان توجه خاصی نشان داده می‌شود (سلطانی، همان: ۳۰).

اما رویکرد انتقادی گفتمان با عنوان کنش اجتماعی زبان معتقد است که گرایش توصیفی در تحلیل گفتمان به تبیین شیوه تکوین اجتماعی اعمال گفتمانی یا تأثیرات اجتماعی آنها توجهی ندارد (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۹). از این رو در صدد رفع این کاستی برآمده و مفاهیمی چون قدرت و ایدئولوژی را وارد تحلیل گفتمان رایج نمود و گرایش جدیدی را به مطالعات